

Померла Докія Гуменна 6 квітня 1996 р. у Нью-Йорку. Літературні твори цієї української письменниці у 90-х роках ХХ ст. почали видаватися в Києві у видавництві Олени Теліги. Життя і творчість письменниці потребують і заслуговують на об'єктивне дослідження і висвітлення. Докія Гуменна була однією із багатьох українських науковців, митців, інтелігентів, які змушені були покинути Україну, щоб мати змогу вільно розвинути свою творчість і талант. Третя хвиля української еміграції, до складу якої входило понад 3,5 тисячі осіб з вищою освітою²⁵, зуміла не тільки зберегти за межами своєї батьківщини українську культуру, науку, мистецтво, але й зробила вагомий вклад у розвиток цих галузей в умовах еміграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Історія української еміграції: Навчальний посібник/За ред. Лановика Б. Д. - К., 1997. - С. 376-377; 2.Immigration History Research Center of Minnesota (далі-IHRS). - Hranovsky - Box 2. - Folder 5; 3.Пилипенко С. У чім помилка Д. Гуменної? //Плуг. - 1929. - №1. - С. 43; 4. IHRC. - Humenna D. - Box 1. - P.539; 5.IHRC. - Humenna D. - Box 1. - P. 319; 6.Дивнич Ю. Стежки, дороги...//Українські вісті,- 1951. -№22,- С. 3-4; 7.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.541; 8. Пилипенко С. Вказана праця. - С. 43; 9.IHRC. - Humenna, - Box 1. - P.529; 10.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.155; 11.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.541; 12.IHRC. - Humenna. - Box 1.-P.553; 13.IHRC. - Humenna. - Box 1.-P.155; 14. Гуменна Д. Чотири сонця. - Нью-Йорк. - 1969.-С.231; 15.IHRC.-Humenna.-Box 1.-P.553; 16.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.133; 17.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.523; 18.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.522. 19.IHRC. -Humenna. - Box 1. - P.529; 20.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.530; 21.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.531; 22.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.543; 23.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.323-329; 24.IHRC. - Humenna. - Box 1. - P.315; 25.Мудрий В. Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН Союзу з нагоди 60-річчя. - 1953. - С.3і5; Гуменна Д. Місія//Свобода. - Нью-Йорк.-1983. -№154-157.

І.М.Ващенко

«СПРАВА» ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КИЄВА 1930-1931 РР. - МАЛОВІДОМА СТОРІНКА АНТИПОЛЬСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.

Авторитетний дослідник антипольських репресій сталінізму в УСРР, тернопільський професор і голова Спілки польських науковців в Україні Г. Стройський вважає, що початок акцій режиму, спрямованих проти польського шкільництва у республіці, «спостерігаємо вже у 1933 р.» . Новітня монографія про вітчизняних педагогів - жертв політичного терору - фактично поділяє ту ж саму думку, вважаючи 1933-1934 рр. початком «нищівного удару» проти «української інтелектуальної еліти та національних меншин». У цій же праці серед викладачів польських освітніх закладів республіки, засуджених 1933 р., у загальному переліку - без докладнішого з'ясування - згадується й прізвище Шумович².

Метою ж нашого повідомлення є привернення уваги до такої маловідомої сторінки антипольських репресій тоталітарного режиму як «справа» польських педагогів Києва 1930-1931 рр., що була своєрідною пробною акцією й, на перший погляд, не мала подальших наслідків, оскільки ув'язнені «польські радянські педагоги», за винятком хіба Я. Шумович, невдовзі вийшли на волю й повернулися до свого верстату праці. Фрагментарно це питання висвітлювалося лише у публікаціях О. С. Рубльова³.

Окрім української інтелігенції, що, безперечно, перебувала в епіцентрі силових дій тоталітарної влади у Наддніпрянщині, об'єктом пильної уваги репресивних органів республіки упродовж 1920-х років була й польська інтелігенція УСРР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних противників більшовицької адміністрації попри їх декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало у цьому середовищі таємну агентуру («секретних співробітників» - «сексотів»), заохочувало внутрішні тертя, *розпалювало ворожнечу* у колективах, сповідуючи відомий принцип - «divide et impera».

Важливим об'єктом таємних спостережень була 11-а «трудова» польська школа у Києві, яка разом з Польським педагогічним технікумом розташовувалася у будинку по Рильському провулку № 10. Так, 17 червня 1928 р. таємний співробітник «Озоліна» (одна з учительок) інформувала ГПУ: «Если взять в общем всех педагогов польской школы, то ничего предосудительного не видно, но, изучая их ближе, замечается много отрицательного [...]. У нас есть два солидных педагога: Вержанский и Якимович, которые работают добросовестно, но настроение [их] антисоветское и ужасно религиозное. Каждое воскресенье и любой праздник они аккуратно посещают костел. Я узнала от родителей своих детей, что Вержанский и Якимович никогда не станут советскими, так как большевики здорово залили им сала за шкуру [...]. Интересный и подозрительный тип - это Рудницкая. Она, кроме школьной работы, активное участие принимает в местном, вечно бегает и суется, иногда даже домой не является, но в этой суете что-то скрывается, ее очень трудно расшифровать, так как она большой дипломат. Все-таки у нее проскальзывает иногда какая-то ирония и что-то враждебное к Соввласти [...]. Вообще Рудницкую нужно изучить и проследить за ней [...]. В ближайшем будущем представлю более подробный доклад о польском комбинате в целом»⁴.

Крім таємних співробітників, у творенні фантомних «контрреволюційних організацій» ГПУ УСРР активно сприяли й добровільні помічники з місцевих комуністичних функціонерів - поляків. До них належав зокрема й директор Київського польського педтехнікуму у 1926-1930 рр. Василь Шмідт. Його виступи 1928-1929 рр. у польськомовних виданнях Києва та Москви під псевдонімами - «Aleksander», «Swiadomy». «Stary pracownik» та ін. - з «більшовицькою критикою» колег-педагогів та місцевих комуністів-поляків створювали негативний імідж керівництву київської школи № 11 та її педагогічному колективу. Після низки перевірок, ініційованих В. Шмідтом, восени 1929 р. з посади директора 11-ї школи було засунуто Ядвігу Шумович, одну з чільних діячок польської советської школи, колишню вихованку й педагога польської жіночої гімназії В. Перетяткович у Києві .

Наприкінці 1930 р. - на початку 1931р. відбулася пробна репресивна акція ГПУ УСРР щодо польських педагогів Києва: 1 грудня 1930 р. було ув'язнено видавничого працівника, багатолітню співробітницю польських установ *Софію Гапкевич*; 12 січня 1931 р. - учительку 11-ї школи *Діонісію Штурц* ; 13 січня за ґрати потрапили учителька 11-ї школи *Ванда Демченко*, викладач школи фабрично-заводського учнівства № 4 *Болеслав Селенко* та швейцар міського будинку народної освіти *Юліан Чсія* 14 січня - викладач фізики Київського польського педтехнікуму ім. Фелікса Кона *Ксізішир Вержанський*, домогосподарка *Марія Закржевська-Леонтович*, учителька 11-ї школи *Людвіга Рудницька* (та сама - «интересный и подозрительный тип» з повідомлення сексотки ГПУ) та колишня (1920-1929) директорка 11-ї школи, на той час педагог школи ФЗУ № 63 *Ядвіга Шумович*. 15 січня список заарештованих польських педагогів поповнила *Яніна Мошинська-Шнель*, вихователька дитячого будинку № 4 і за сумісництвом лекторка біології й хімії Київського медичного технікуму.

Усім ув'язненим інкримінувалося чітко не окреслене обвинувачення у «препятствовании советизации школы, воспитании учащихся в польском шовинистическом духе, в интересах польской государственности»⁶.

І хоча репресивний апарат стверджував, що «органами ГПУ за последние годы раскрыты были ряд дел по обвиненшо учителей польских школ в проведении под руководством, исходящим из Польши, воспитания польской молодежи в национально-патриотическом духе, воспитания в советских школах преданных сынов польского буржуазного государства»⁷, слідству «добыть материалов для предания суду вышеуказанных лиц не представилось возможным». Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р. з-під варту були звільнені Я. Мошинська-Шнель, М. Закржевська-Леонтович, Б. Селенко, В. Демченко, Д. Штурц та К. Вержанський⁸. Невдовзі було звільнено С. Гапкевич (29 серпня), Л. Рудницьку та ін.

Провал сфабрикованої «справи польських педагогів» 1930-1931 рр. спричинила, очевидно, поведінка самих обвинувачуваних. Частина з них, наприклад С. Галькевич чи Л. Рудницька, взагалі не визнали за собою жодних «контрреволюційних провин». Інші ж ув'язнені, «поступливіші» щодо вимог «слідства», так і не подали переконливих доказів власної «антирадянської діяльності», пересипаючи свідчення такими, наприклад, пасажами: «Никакой контрреволюционной группы или организации я не зната и не знаю» (Д. Штурц, 8 січня 1931 р.)¹.

«Підвела» ГПУ й «керівник» віртуальної антирадянської організації польських викладачів Києва - Я. Шумович, яка спершу погодилася визнати власну «контрреволюційну роботу» на педагогічній ниві, але вже заявою від 21 січня 1931 р. спростувала свої попередні «свідчення»: «Настоящим заявляю, что [...] сознательная контрреволюционная работа по воспитанию польской молодежи в духе преданности Польше имела место и проводилась по 1922 г. В дальнейшем сознательной контрреволюционной работы не было. Были отдельные контрреволюционные по своему содержанию ошибки [...]. Мои заявления и писанные мною показания в части признания, что я вела контрреволюционную работу в последние годы - не соответствуют действительности, ибо сгустила краски, желая скорее закончить дело. Это моя ошибка»¹⁰.

Ще категоричніша Шумович у зверненні до слідчого - якогось «товариша ІПмальця» (березень 1931 р.): «Вы пытаетесь меня убедить, что я контрреволюционер, вредитель, активно действующий против советской власти. Вы требуете показаний - пусть отзывы о моей работе и моя чистосердечная исповедь будут Вам ответом! Если нет - я требую доказательств своей контрреволюционной деятельности и строгой проверки имеющихся материалов [...]. Ваш долг - раскрыть истину, а если я в этом ошибаюсь, то помните: физически растоптать меня Вы можете - я в Вашей власти, но «духовно» - не торжествуйте, это Вам не удастся! Глубокое сознание моей невинности, которого у меня никакие «материалы» отнять не могут, поможет мне по-большевистски пережить эту кривду и стойко вынести все последствия моего осуждения»¹

Попри заперечення ув'язненою інкримінованих їй «злочинів» та об'єктивну їх відсутність, Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР 20 серпня 1931р. вирішила вислати Я. Шумович на п'ять років до м.Курська¹². Відтоді сліди колишньої директорки 11-ї польської школи Києва загубилися. З великою ймовірністю можна стверджувати, що після відбуття покарання вона (згідно з обов'язковими приписами репресивних органів) оселилася в якійсь російській глушині, де й була вдруге ув'язнена 1937 р. й через якийсь тиждень - другий убита відповідно до наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.

«Справа польських учителів» 1930-1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УСРР. Заарештовані педагоги (завдяки, очевидно, втручання тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, зокрема Болеслава Скарбека) були звільнені й повернулися до праці на попередні місця роботи (!).

Втім, перебування під вартою й методи «слідства» не могли не завдати шкоди психіці ув'язнених. Очевидно, лише (!) цей «виховуюче»-затякуючий вплив «попереджувального» арешту могли зарахувати собі до активу київські гепоушники.

Сексот ГПУ «Вуйт» характеризував Л. Рудницьку невдовзі після звільнення (1932): «(Последний арест и пребывание в ГПУ и ДОПрЕ произвели на нее особенное впечатление, перекрасили ее политическую физиономию. Еще так недавно ярая «эндечка», большая патриотка, безусловно религиозная и антисоветски настроенная гражданка - стала теперь воистину неузнаваемой. В данное время это стопроцентная советская гражданка, ссылающаяся каждые пять минут в разговоре и в своей работе (автор нескольких учебников на польском языке) на генеральную линию партии, на Сталина, Ленина и т. п., пишущая в обработанной ею хрестоматии для Трудшколы - целые гимны и оды в честь ГПУ («мы в руках пролетариата», «верный страж республики», «незаменимое оружие в руках рабочего

класса» и т. д. и т. д.), бросающая громы и молнии не только на контрреволюционеров, но на любого оппортуниста, «загибщика» и т. п.».

Таємний інформатор висловлював сумнів у такій раптовій советизації Л. Рудницької: «В связи с этим «перерождением» возникает вопрос, поскольку оно искренне и правдиво? Моё глубочайшее убеждение, что это чистенькая ложь, «охранная грамота», рассчитанная на излишнее доверие и мягкотелость некоторых из наших товарищей, занимающих ответственные руководящие посты на так называемой польской работе [...]. Это лишь неизбежная в данный момент маска, роль раскаянной грешницы - завоевать доверие. Впрочем, такую же маску одели в данное время и многие другие, покаявшиеся Марии Магдалины, вроде С. Галькевич, Василевской, Чернецкой и т. п.» (Як бачимо, коло польських педагогів, які «перевиховувалися» у ГПУ упродовж 1930-1931 рр., було значно ширшим, обіймаючи не лише вищеєнерахованих нами і принагідно згаданих сексотом (Василевська, Чернецка), але й інших осіб. Советська таємна поліція, звично для себе, у таких випадках діяла «з розмахом»).

Далі «Вуйт» наголошував: «Я лично никогда им не верил, не верю и не поверю, как бы искусно они ни играли роль переродившихся советских гр[ажданок], советских учительниц и воспитательниц нашей молодежи - все их помыслы, мечты и чаяния направлены на Запад, по ту сторону границы, вся эта "советская" идеология шита белыми ниточками [...]. И еще одно обстоятельство. Прежде довольно-таки болтливая Рудницкая, в данное время стала более молчаливой и, кроме общественно-советских изречений - редко что-нибудь от нее услышишь. В разговоре (в частности, на политическую тему) - чрезвычайно осторожна и сдержанна, не то, что раньше [...]. Рудницкая сильный и последовательный тип убежденного недруга СССР. Тип горячей и преданной польской патриотки»¹⁴.

Отже, попри звільнення за браком доказів групи польських педагогів Києва, репресивні органи продовжували відстежувати їхні настрої, накопичувати на них «компромат», вичікуючи лише слушної нагоди. Чекати довелося недовго.

В узагальнюючому «Обвинительном заключении по делу контрреволюционной шпионской организации, именованной «Польская Организация Военная» («ПОВ»)), підписаному у квітні 1934 р. керівником ГПУ УСРР В. Балицьким, не була забута й сфабрикована у 1930-1931 рр. «справа» польських педагогів Києва. У шостому розділі документа «Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті» згадувалося: «С целью охвата своим влиянием, для подготовки кадров контрреволюционной, националистически настроенной молодежи, которая могла быть использована в момент восстания, ПОВ насаждала в польских школах в качестве учителей своих членов [...]. Польская школа в Киеве №11 являлась базой крупной ячейкой ячейки во главе с активным старым членом ПОВ ШУМОВИЧ. Ячейка школы втягивала в организацию молодежь, держача связь с Польшей. занималась переправой нужных людей через кордон и т. п. Эта ячейка объединяла значительные силы польского контрреволюционного учительства Киева».

І далі, переходячи до «філософського» узагальнення «контрреволюційної діяльності» педагогів польських шкіл загалом, у документі категорично стверджувалося: «Проникнув в школы в качестве преподавателей, члены ПОВ вели работу по националистическому воспитанию польской молодежи старших групп (16-17-летнего возраста)»¹⁵.

«Справа» польських педагогів Києва 1930-1931 рр. слугувала для ГПУ зручним репресивним прецедентом, а фактично реабілітовані по ній учителі були першими кандидатами на арешт. Так, 10 квітня 1933 р. Особливе відділення Київського обласного відділу ГПУ УСРР на підставі того, що Л. Рудницька «польская патриотка, бывшая воспитанница осужденной за контрреволюционную деятельность Шумович; семья Рудницкой выбыла при ее содействии в Польшу, куда сама стремится выехать», ухвалило завести на неї «справу-формуляр» й взяти на облік як «польську активістку». 13 червня 1933 р. було виписано ордер № 201 на арешт Л. Рудницької...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР №00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України¹⁶.

Очевидно, що репресивне цідило «оперативного наказу № 00485» «відфільтрувало» й прирело на смерть тисячі невинних людей. Тим паче були приречені ті, хто вже колись зазнавав арешту за приналежність до «агентури польського фашизму». Так, звільнений 1931р. після перебування під вартою у «справі» польських педагогів, 23 серпня 1937 р. знову був затриманий Болеслав Селенко, тоді викладач Київського залізничного технікуму. 29 жовтня його у позасудовому порядку прирели на страту й невдовзі убили.

Уражені «троцькістами й бухаринцями», «агентами іноземних розвідок» особливо важких втрат зазнали «особі національні польські» (та інших етнічних меншин) навчальні заклади. Не була обійдена «увагою» НКВД й 11-а польська школа м.Києва. 30 вересня 1937 р. за ґратами опинилася вчителька цієї школи Валентина Гурська. 22 жовтня її засудили до вищої міри покарання й стратили 1 листопада 1937 р. 12 квітня 1938 р. був ув'язнений викладач історії СРСР цього ж навчального закладу Степан Шиманський. 7 жовтня його засудили до страти й 14 жовтня 1938 р. убили у тому ж Биківнянському лісі під Києвом, що і його колегу В. Гурську. У тій самій Биківні була страчена 7 грудня 1937 р. й співробітниця редакції газети «Głos radziecki» Ядвіґа Мошинська¹

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1.Stronski H. Represje stalinizmu wobec ludnosci polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. - Warszawa, 1998. - S. 141; 2. Див.; Марочко В., Хіллїг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). - К., 2003. - С. 215, 243; 3. Див., напр.: Рубльов О. Г. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації»» 1933-1934 рр.: Мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук, праць / ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. Кульчицький.-К., 2003.-Вип. 7: Спеціальний. - С. 171-174, 178-179, 185-186; Його ж. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. - К., 2003. - Вип. 13: У 2ч.: Україна - Польща: історія і сучасність: Зб. наук, праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923-1983). - Ч. 1. - С. 277-281, 290-291, 305; 4. Див.: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. - С. 277-278; 5. Див. докладніше: Baczowska-Zablocka I. Wacława Peretjatkowiczowa i jej szkoła w Kijowie // PamiStnik Kijovvski. - Londyn, 1963. - Т.Н. - S. 249-252; Nicieja S.-S. «Polski Kijow» i jego zagłada w latach 1918-1920 w swietle wspomnien kijowian // Przegl'd Wschodni (Warszawa). - 1994. - Т.11. z. 4(8). - S. 851-862; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 263. - Оп. 1. - Спр. 57003. - Арк. 1, 144 та ін. (далі - ЦДАГО України); 7. Там само. - Арк. 193; 8. Там само. - Арк. 200; 9. Там само. - Арк. 2; 10. Там само. - Арк. 90; 11. Там само. - Арк. 153 зв.; 12. Там само. - Арк. 201, 203; 13. Див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1995. - №1/2 (2/3). - С. 144-145; 14. Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. - С. 280-281; 15. Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, оп. 1, спр. 2, арк. 120-121; 16. Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 1997. - № 1/2 (4/5). - С. 15-44; 17. Див.: Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації»» 1933-1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф. Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. - К.; Нью-Йорк, 2003. - С. 222.

О.А. Пойда

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО - ВИДАТНИЙ МИТЕЦЬ ХІХ СТ.

Для створення цілісної картини реальності у всій її складності і повноті, для того, щоб берегти, охороняти і відкривати новим поколінням культурну спадщину рідного народу, "забутих імен", "білих плям" не повинно бути ні в історії, ні в літературі. Складовою частиною національної культури українського народу, без якої наше уявлення про